

11. Sabiedrības noslāņošanās un sociālās atstumtības mazināšana

Silvija Kristapsone

Indivīdu un sociālo grupu stāvokli sabiedrībā diferencē pēc kādas pazīmes. Sociālo diferenciaciju jeb sabiedrības noslāņošanos parasti saista ar tādām sociāldemogrāfiskām pazīmēm kā dzimums, vecums, izglītība, profesija, kvalifikācija, ienākumi, dzīvesvieta (lauki vai pilsēta), mājokļa tips u. tml. Latvijas sabiedrībā, tāpat kā citviet pasaulē, svarīgi ir analizēt noslāņošanos pēc ienākumu nevienlīdzības.

Materiālās labklājības indikatori

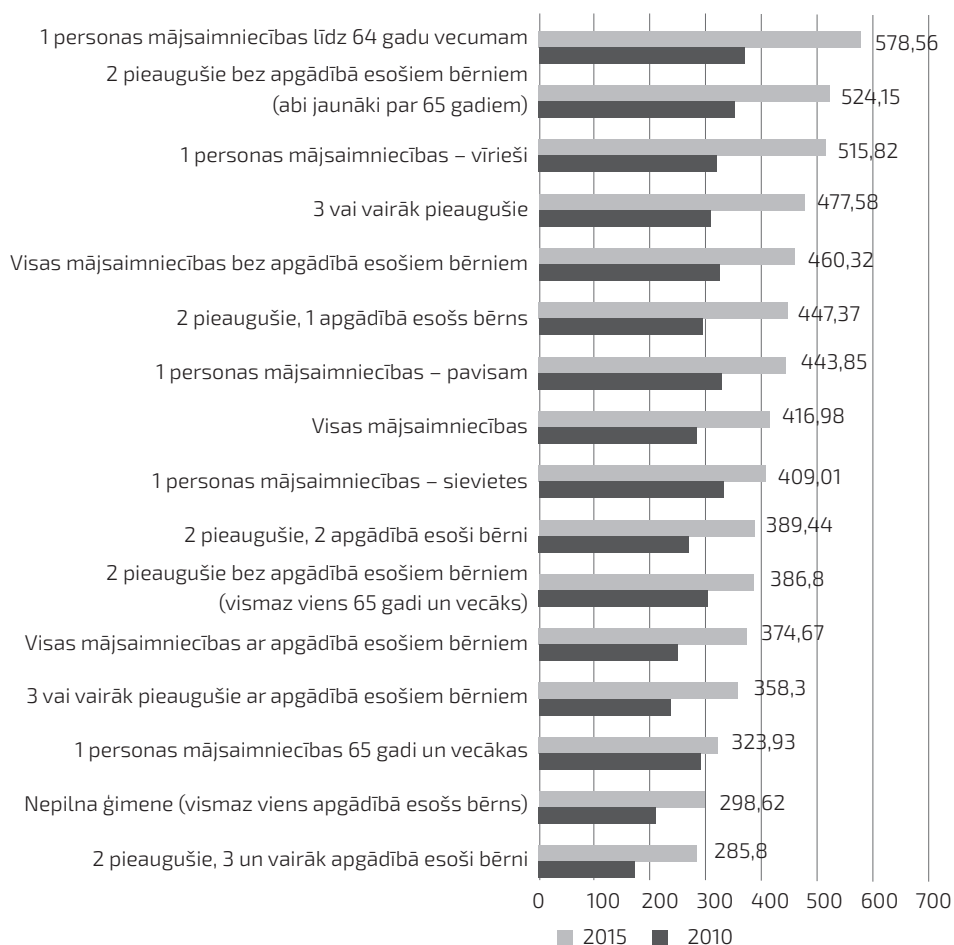
Pieklūve ekonomiskajiem resursiem atkarīga no vecuma un dzimuma, mājsaimniecības tipa, sastāva, no strādājošo un apgādībā esošo personu samēra mājsaimniecībā. Augsts nodarbināto mājsaimniecības locekļu īpatsvars nodrošina augstāku labklājības līmeni. Savukārt augsts apgādībā esošu personu skaits var radīt grūtības apmierināt visu mājsaimniecības locekļu vajadzības un vēlmes. Latvijā 2016. gadā no visiem mājsaimniecību locekļiem 45,8% bija algoti darbinieki (CSP, 2017). Pilsētās algoto darbinieku īpatsvars bija lielāks nekā laukos, savukārt laukos bija augstāks pašnodarbināto, amatnieku, zemnieku, mājsaimnieču, kā arī nestrādājošo un bezdarbnieku īpatsvars. 2015. gadā mājsaimniecības vidējais lielums (viens mājoklis ir viena mājsaimniecība) valstī bija 2,37 personas (CSP, 2015). Pēc galvenā pelnītāja sociālekonomiskā statusa 2015. gadā mājsaimniecības sadalījās šādi: vislielāko īpatsvaru veidoja algotu darbu strādājošo mājsaimniecības – 57,8%, tām sekoja pensionāru mājsaimniecības – 30,5%, pašnodarbināto mājsaimniecības – 8,6 %, citas mājsaimniecības – 3,1% (CSP, 2015).

Kopējo ienākumu un materiālās labklājības tendences sabiedrībā galvenokārt nosaka algotu darbu strādājošo un pensionāru mājsaimniecības. Novērtējot strādājošo mēneša vidējās darba samaksas un vecuma pensiju vidējo apmēru izmaiņas, jāsecina, ka tās divdesmit gadu laikā ir palielinājušās aptuveni 6 reizes (11.1. tabula).

11.1. tabula. Latvijas iedzīvotāju naudas ieņēmumi (vidēji mēnesī, euro)

Rādītāji	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa bruto	127	213	350	633	818	859
Strādājošo mēneša vidējā darba samaksa neto	104	154	250	450	603	631
Sociālās nodrošināšanas iestāžu uzskaitē esošo pensionāru vecuma pensiju vidējais apmērs	43	82	115	250	273	280
Vidējās darba samaksas (neto) un vecuma pensiju vidējā apmēra proporcija (reizes)	2,4	1,9	2,2	1,8	2,2	2,3

Avots: veidojusi autore, balstoties uz CSP datiem (2017).

11.1. attēls. Mājsaimniecību rīcībā esošie ienākumi dažāda demogrāfiskā tipa mājsaimniecībās uz vienu mājsaimniecības locekli (vidēji mēnesī, euro, 2016)

Avots: veidojusi autore, balstoties uz CSP datiem (2017).

Vislielākā attiecība starp strādājošo mēneša vidējo darba samaksu un pensiju vidējo apmēru bija vērojama pirmskrīzes gados – 2007. gadā (2,6 reizes) un 2008. gadā (2,5 reizes). Savukārt vismazākā (1,8 reizes) bija 2010. gadā, tas skaidrojams ar pensiju nozīmīgu paaugstinājumu ekonomiskās krīzes sākumā pretstatā algu samazinājumam strādājošajiem. Pēc 2010. gada šī attiecība pakāpeniski pieaug, 2016. gadā sasniedzot 2,3 reizes un norādot uz pensionāru materiālā stāvokļa pasliktināšanos.

Iedzīvotāju materiālo labklājību raksturo **ricībā esošais ienākums** – neto ieņēmumi naudā (pēc nodokļu nomaksas) un natūrā¹. Vidēji 2015. gadā vienas mājsaimniecības ricībā bija 996,22 eiro, bet vidēji uz vienu mājsaimniecības locekli ricībā esošie ienākumi līdzinājās 416,50 eiro (CSP, 2017).

Nozīmīgs faktors, kas ietekmē mājsaimniecības locekļa ricībā esošos ienākumus, ir pieaugušo un bērnu proporcija mājsaimniecībā. Latvijā 2016. gadā 28% mājsaimniecību ir mājsaimniecības ar bērniem (CSP, 2017). Līdzīga situācija ir arī citās attīstītās valstīs, piemēram, Igaunijā – 26%, ASV – 30% (Statistics Estonia, 2017; Population, 2012). Salīdzinot ricībā esošos ienākumus dažāda demogrāfiskā tipa mājsaimniecībās, vislielākie ienākumi ir vienas personas (darbspējas vecumā) mājsaimniecībai un pārim bez bērniem, bet viszemākie – nepilnā ģimenē vismaz ar vienu bērnu un pilnā ģimenē ar 3 un vairāk bērniem (11.1. attēls).

Ienākumu sadales relatīvie rādītāji

Datiem par ekonomisko nevienlīdzību ir īpaši liela nozīme relatīvās nabadzības² novērtēšanā valstī. Iedzīvotāju ienākumu sadales nevienlīdzību atspoguļo ienākumu kvintīļu attiecību indekss, kas ir attiecība starp ricībā esošo ienākumu summu, ko saņem 20% valsts iedzīvotāju ar augstākajiem ienākumiem (5. kvintile), pret ienākumu summu, ko saņem 20% valsts iedzīvotāju ar zemākajiem ienākumiem (1. kvintile). Tā, piemēram, 2015. gadā 1. kvintiles mājsaimniecību ricībā esošie ienākumi bija 149,51 eiro, bet

¹ Neto naudas ienākumus veido darba alga, ienākumi no pašnodarbinātības (atskaitot ražošanas izmaksas), pensijas un pabalsti, regulāra naudas palīdzība no citām mājsaimniecībām, saņemtie procenti no naudas noguldījumiem, dividendēm, akcijām, ienākumi no īpašuma izīrēšanas u. tml. Ienākumi natūrā ir naudas izteiksmē pārrēķinātā preču un pakalpojumu vērtība, kas iegūta no piemājas saimniecības, citām pašsagādes formām, bezmaksas palīdzība un darba devēja atalgojums natūrā, pašvaldības pabalsti (CSP, 2016).

² Relatīvā nabadzība nozīmē, ka cilvēka ienākumi un resursi ir tik nepietiekami, ka tiek liegts dzīves līmenis, kāds ir pieņemts sabiedrībā, kurā cilvēks dzīvo. Piemēram, cilvēkam ir pastāvīgas grūtības samaksāt izdevumus par mājokli, saņemt nepieciešamos veselības pakalpojumus, mācīties, cilvēkam trūkst informācijas par viņam nepieciešamajiem pakalpojumiem (kādi ir šie pakalpojumi, kur tos var saņemt, kādā veidā var pieteikties u. tml.), ir liegtas iespējas pavadīt brīvo laiku (aiziet uz kino, satikties ar draugiem) u. tml. (Labklājības ministrija, 2010)

5. kvintiles – 895,60 eiro (CSP, 2017). Latvijā šo divu rādītāju attiecība ir lielāka nekā 6 reizes (2005. gadā – 7,8 reizes, 2010. gadā – 6,5 reizes, 2015. gadā – 6,2 reizes). Lai arī dinamiskā šī attiecība samazinās, tomēr tas norāda uz iedzīvotāju ienākumu polarizāciju un sabiedrības noslāņošanu.

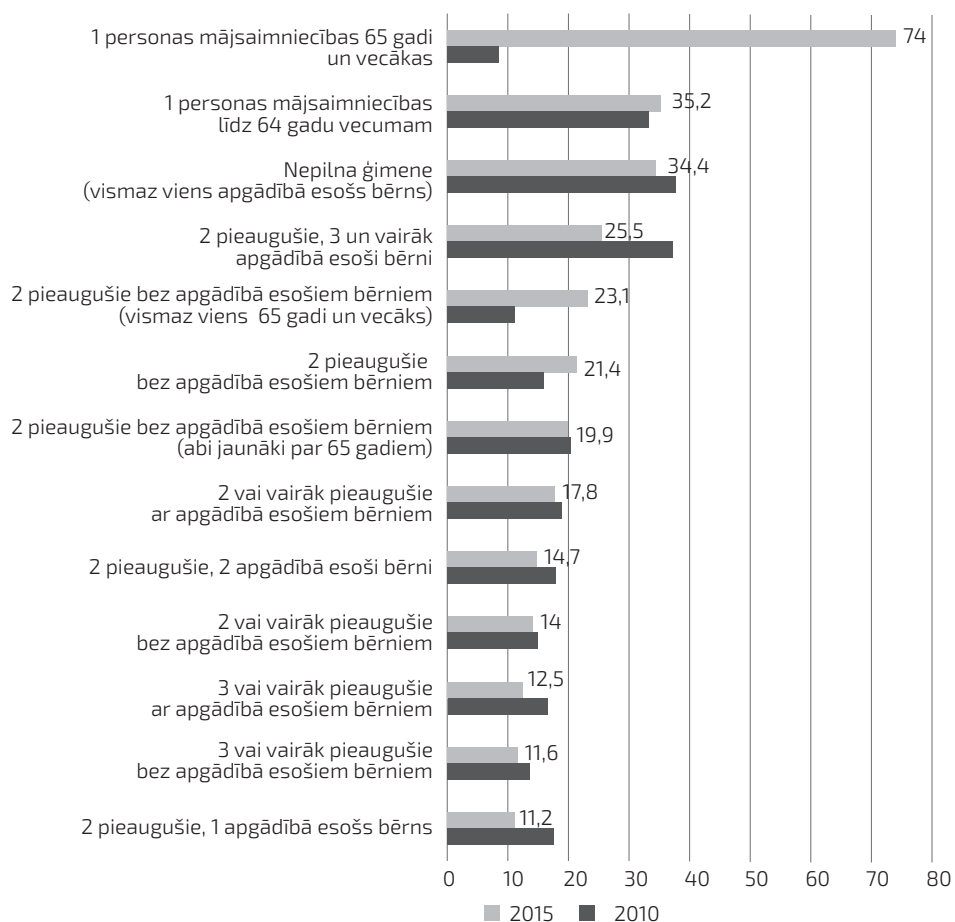
Mājsaimniecības ar bērniem pārsvarā pieder pie zemākām kvintiļu grupām. 2015. gadā gandrīz katra otrā mājsaimniecība, kurā ir bērni (45,9%), pēc ienākumu līmeņa uz vienu mājsaimniecības locekli ierindojās pirmajā kvintiļu grupā (trūcīgākās), savukārt piektajā kvintiļu grupā šādu mājsaimniecību īpatsvars bija divas reizes mazāks (19,5 %) (CSP, 2015). Zemāka ienākumu līmeņa mājsaimniecības pārsvarā dzīvo laukos. 2015. gada “Mājsaimniecību budžeta apsekojuma” (MBA) dati liecina, ka laukos 50% un pilsētās 36% mājsaimniecību pieder pie pirmās vai otrās kvintiļu grupas, t. i., pie mājsaimniecībām ar zemiem ienākumiem. Savukārt 23% piektās (turīgākās) kvintiļu grupas mājsaimniecības biežāk sastopamas pilsētās, laukos to īpatsvars ir 13%, kas liecina par ekonomisko nevienlīdzību laukos un pilsētās (CSP, 2015).

Līdzās kvintiļu attiecībai kā monetārās nabadzības un ienākumu nevienlīdzības indikators tiek lietots **nabadzības riska indekss** – iedzīvotāju īpatsvars (procentos), kuru ekvivalentais rīcībā esošais ienākums¹ ir zem nabadzības riska sliekšņa². Nabadzības vai sociālās atstumtības riskam ir pakļautas personas, kuru ienākumi ir mazāki par nabadzības riska sliekšni un/vai kuras ir izteikti materiāli nenodrošinātas un/vai nodarbinātas darbā ar zemu intensitāti. 2016. gadā Latvijā nabadzības riskam jeb sociālai atstumtībai bija pakļauti 28,5% iedzīvotāju. ES valstu vidū Latvija pēc šī indeksa atradās 25. vietā, atstājot aiz sevis Grieķiju, Rumāniju un Bulgāriju (Eurostat, 2017). Latvijā nabadzības riskam visvairāk ir pakļauti bezdarbnieki (55,6%) un pensionāri (43,1%), vismazāk – nodarbinātie (8,5%) (CSP, 2017).

Palielinoties iedzīvotāju rīcībā esošajiem ienākumiem, pieaudzis arī nabadzības riska sliekšnis, un 2015. gadā tas bija 318 eiro (2010. gadā – 210 eiro). Nabadzības riskam pakļauto iedzīvotāju īpatsvars palielinājies, un to ietekmē algota darba ienākumu kāpums, kas bija straujāks par pensiju, pabalstu un citu budžeta maksājumu pieaugumu. Tā 2015. gadā, salīdzinot ar 2010. gadu, strādājošo mēneša vidējā darba samaksa neto pieaugusi 1,3 reizes, sociālās nodrošināšanas iestāžu uzskaitē esošo pensionāru vecuma pensiju vidējais

¹ Ekvivalentie rīcībā esošie (neto) ienākumi – mājsaimniecības rīcībā esošie ienākumi, kuri tiek aprēķināti uz ekvivalento patērētāju. Tos iegūst, dalot mājsaimniecības ienākumus ar ekvivalento mājsaimniecības lielumu, kuru veido, izmantojot modificēto OECD skalu (1,0; 0,5; 0,3) – pirmajam pieaugušajam tiek pielīdzināts svars 1,0, katram nākamajam mājsaimniecības loceklim vecumā no 14 gadiem un vecākam – 0,5, bet katram bērnam, kas jaunāks par 14 gadiem, – 0,3.

² Nabadzības riska sliekšnis ir 60% no ekvivalento rīcībā esošo ienākumu mediānas (CSP, 2017).

11.2. attēls. Latvijas mājsaimniecības tipu nabadzības riska indeksi, %

Avots: veidojusi autore, balstoties uz CSP datiem (2017).

apmērs – 1,1 reizi, bet strādājošo darba samaksa pieaugusi par 153 eiro pretstatā pensiju pieaugumam par 23 eiro.

Nabadzības riska indekss dažāda tipa mājsaimniecībās raksturots 11.2. attēlā. Kā redzams, 2015. gadā, salīdzinot ar 2010. gadu, nabadzības riska indekss samazinājies gandrīz visos mājsaimniecību tipos, izņemot šādas mājsaimniecības: 1) vienas personas mājsaimniecības; 2) mājsaimniecības ar diviem pieaugušajiem bez apgādībā esošiem bērniem; divu pieaugušo mājsaimniecības bez apgādībā esošiem bērniem. Nabadzības riskam pakļautas 74% vienas personas mājsaimniecību, kuras veido persona vecumā 65 gadi un vecākas, t. i., vientuļo pensionāru mājsaimniecības, un šis rādītājs divas reizes pārsniedz citu mājsaimniecības tipu nabadzības risku. 2015. gadā augsts nabadzības risks ir

mājsaimniecībām, kurās apgādībā esošos bērnus audzina tikai viens no vecākiem, un mājsaimniecībām, kurās divi pieaugušie audzina trīs vai vairāk bērnu.

Ievērojami zemāks nabadzības risks ir mājsaimniecībām, kurās divi pieaugušie audzina vienu bērnu, vai mājsaimniecībām, kurās divi pieaugušie audzina divus bērnus.

Sociālā atstumtība un tās mazināšana

Pēc EK terminoloģijas, par nabadzīgām tiek uzskatītas personas, ja to ienākumi un resursi (ekonomiskie, sociālie un kultūras) ir tik ierobežoti, ka viņu dzīves līmenis ir zemāks par sabiedrībā pieņemto un viņiem tiek liegtas vai ir ierobežotas pamattiesības (Labklājības ministrija, 2017). Tādējādi nabadzība galvenokārt nozīmē materiālo resursu trūkumu, un līdz ar to cilvēks nevar nodrošināt dzīvei nepieciešamās pamatvajadzības (pārtika, mājoklis, veselība, izglītība, kultūra u. c.). Sociālā atstumtība ir plašāks jēdziens nekā nabadzība – tā ir indivīdu vai cilvēku grupu nespēja iekļauties sabiedrībā nabadzības, nepietiekamas izglītības, bezdarba, diskriminācijas vai citu apstākļu dēļ. Sociāli atstumts cilvēks nespēj piekļūt pakalpojumiem un precēm, nespēj īstenot savas tiesības un izmantot iespējas, jo pastāv šķēršļi, kas to liedz. Sociālās atstumtības riskam ir pakļautas tādas iedzīvotāju grupas, kurām ir liegtas vai apgrūtinātas iespējas iegūt pietiekamus ienākumus, saņemt dažādus pakalpojumus un preces, kas ir būtiski nepieciešamas pilnvērtīgai funkcionēšanai sabiedrībā. Latvijā nabadzības un sociālās atstumtības riskam pakļautās iedzīvotāju grupas ir pensijas vecuma personas (īpaši sievietes un vientuļie pensionāri), pirmspensijas vecuma personas, daudzbērnu un nepilnās ģimenes, bērni, invalīdi un personas ar funkcionāliem traucējumiem, bezdarbnieki (īpaši ilgstošie bezdarbnieki), bezpajumtnieki, romi, ieslodzītie un no ieslodzījuma vietām atbrīvotās personas, cilvēku tirdzniecības upuri, no psihoaktīvām vielām (alkohola, narkotiskajām, toksiskajām vai citām apreibinošām vielām) atkarīgās personas, personas ar nepietiekošām, zemām vai darba tirgum neatbilstošām zināšanām un prasmēm un trūcīgās personas (Labklājības ministrija, 2017).

Sociālā iekļaušana ir process, kura mērķis ir nabadzības un sociālās atstumtības riskam pakļautajām personām nodrošināt iespējas, pakalpojumus un resursus, kuri nepieciešami, lai pilnvērtīgi piedalītos sabiedrības ekonomiskā, sociālā un kultūras dzīvē, uzlabojot dzīves līmeni un labklājību, kā arī nodrošināt lielākas līdzdalības iespējas lēmumu pieņemšanā un pieejamību personas pamattiesībām (Labklājības ministrija, 2017).

Latvijas makroekonomiskie rādītāji liecina par tautsaimniecības kāpumu un atsevišķi sociālie rādītāji – par to, ka situācija pakāpeniski stabilizējas, tomēr pasākumi nabadzības samazināšanas mērķa sasniegšanai nepieciešami joprojām. “Eiropa 2020” stratēģijā noteikts, ka “Latvijas nabadzības samazināšanas mērķis līdz 2020. gadam ir nabadzības riskam pakļauto personu un/vai

zemas darba intensitātes mājsaimniecībās dzīvojošo personu skaitu samazināt par 121 tūkst. iedzīvotāju jeb līdz 21%” (Labklājības ministrija, 2015). Līdz 2012. gadam Latvija pakāpeniski tuvinājās nabadzības samazināšanas mērķa sasniegšanai, taču 2013. gadā palielinājās nabadzības riskam pakļauto un/vai zemas darba intensitātes mājsaimniecībās dzīvojošo personu īpatsvars. Šī tendence līdzinās pirmskrīzes perioda situācijai, kad nabadzības riska pieaugums bija vērojams tām iedzīvotāju kategorijām, kuru ienākumi saglabājās nemainīgā apmērā vai palielinājās relatīvi lēnākā tempā nekā algota darba ienākumi, piemēram, pensionāriem, viena vecāka ģimenēm, iedzīvotājiem ar zemiem ienākumiem kopumā (Labklājības ministrija, 2015). Lai to panāktu, ir jāsamazina nodokļu slogs ekonomiski aktīviem iedzīvotājiem un augstam nabadzības riskam pakļautām iedzīvotāju grupām (īpaši ģimenēm ar bērniem un zemāk atalgo tiem iedzīvotājiem) un jāveicina šo iedzīvotāju spējas pašiem sevi nodrošināt un izkļūt no nabadzības; jāveicina nabadzības un sociālās atstumtības riskam pakļauto personu līdzdalība darba tirgū; jāmazina diskriminācijas draudi un stereotipi; jāveicina sieviešu un vīriešu ekonomiskā neatkarība un vienlīdzīgas iespējas darba tirgū; jāveicina pilsoniskā līdzdalība, paralēli nodrošinot adekvātas un ilgtspējīgas pensijas. Sociālā nevienlīdzība ilgtermiņā var būtiski samazināt valsts galvenā resursa – cilvēkkapitāla – ekonomisko potenciālu un izaugsmes iespējas, tāpēc viens no Latvijas ilgtspējīgas attīstības izaicinājumiem ir mazināt sociālekonomisko nevienlīdzību un nabadzības riskus, sekmējot sociālo iekļaušanos un stabila vidusslāņa veidošanos sabiedrībā, kā to paredz Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija (Latvijas Republikas Saeima, 2010).

Neraugoties uz iedzīvotāju rocības izlīdzināšanos pēdējos gados, materiālās labklājības polarizācija Latvijā joprojām ir viena no augstākajām Eiropas Savienībā, un tas ir negatīvi vērtējams no ilgtspējīgas sociālekonomiskās politikas veidošanas aspekta. Lai izprastu Latvijas vājās vietas un izvērtētu iespējamo nākotnes dinamiku, nepieciešams dziļāk analizēt dažādu iedzīvotāju grupu ienākumu sadalījumu un cenu ietekmi uz pirktspeju.

Kopsavilkums

Mājsaimniecību materiālā labklājība lielā mērā ir atkarīga no mājsaimniecības sastāva pēc dzimuma un vecuma un ekonomiskās aktivitātes līmeņa – strādājošo un apgādībā esošo personu samēra mājsaimniecībā. Augsts nodarbināto mājsaimniecības locekļu īpatsvars nodrošina augstāku labklājības līmeni. Savukārt augsts apgādībā esošu personu skaits var radīt grūtības apmierināt visu mājsaimniecības locekļu vajadzības un vēlmes, iegrūžot viņus nabadzībā un sociāli atstumjot. Latvijā nabadzības un sociālās atstumtības riskam pakļautās iedzīvotāju grupas ir pensijas vecuma personas (īpaši sievietes un vientuļie pensionāri), pirmspensijas vecuma personas, daudz bērnu un nepilnās ģimenes, bērni, invalīdi un personas ar funkcionāliem traucējumiem, bezdarbnieki (īpaši ilgstošie

bezdarbnieki), bezpajumtnieki, romi, ieslodzītie un no ieslodzījuma vietām atbrīvotās personas, cilvēku tirdzniecības upuri, no psihoaktīvām vielām (alkohola, narkotiskajām, toksiskajām vai citām apreibinošām vielām) atkarīgās personas, personas ar nepietiekošām, zemām vai darba tirgum neatbilstošām zināšanām un prasmēm un trūcīgās personas. Viens no Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģijas mērķiem ir mazināt ekonomisko un sociālo nevienlīdzību sabiedrībā.

Literatūra un avoti

- CSP (2015) Mājsaimniecību patēriņa tendences 2015. gadā Latvijā [http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publikacijas/2016/nr_15_majsaimniecibu_paterina_tendences_latvija_2015_gada_16_00_lv.pdf (14.01.2017.)].
- CSP (2016) Statistikas gadagrāmata [https://www.csb.gov.lv/sites/default/files/publication/2017-06/Nr%2001_Latvijas_statistikas_gadagramata_2016_Statistical%20Year-book%20of%20Latvia_%2816_00%29_LV_EN.pdf (05.08.2017.)].
- CSP (2017) Datubāze [<http://www.csb.gov.lv/dati/statistikas-datubazes-28270.html> (02.08.2017.)].
- Eurostat (2017) People at Risk of Poverty or Social Exclusion [http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=t2020_50&plugin=1 (05.08.2017.)].
- Labklājības ministrija (2010) Ko nozīmē “nabadzība” un “sociālā atstumtība”? 2010. gada tematiskais raksts Nr. 1 Eiropas gada cīņai pret nabadzību un sociālo atstumtību (2010) ietvaros [http://www.lm.gov.lv/upload/sociala_aizsardziba/sociala_ieklausana/eg/tematiskais1_1.pdf (05.08.2017.)].
- Labklājības ministrija (2015) Sociālais ziņojums [http://www.lm.gov.lv/upload/sociala_aizsardziba/sociala_ieklausana/lmzino_290615.pdf (25.01.2017.)].
- Labklājības ministrija (2017) Sociālā iekļaušana. Situācijas raksturojums [<http://www.lm.gov.lv/text/548> (25.01.2017.)].
- Latvijas Republikas Saeima (2010) Latvijas ilgtspējīgas attīstības stratēģija [http://www.pkc.gov.lv/images/LV2030/Latvija_2030.pdf (27.01.2017.)].
- Population Reference Bureau (2012) *Household Change in the United States*, 67: 1, September [<http://www.prb.org/pdf12/us-household-change-2012.pdf> (05.08.2017.)].
- Statistics Estonia (2017) [<http://pub.stat.ee/px-web.2001/Dialog/Saveshow.asp> (05.08.2017.)].